

‘कोविड १९’ पश्चात कलाजगत...

दीपक राजाध्यक्ष

प्रमुख,
कलर्स मराठी वाहिनी
directordeep789@gmail.com

आधुनिक आणि उत्तर आधुनिक काळात तंत्रज्ञानात होत जाणारे बदल व या बदलांच्या झपाट्याचा वेग इतका तीव्र आहे की तो पकडू जाईस्तो माणूस शिळा होऊन जातोय. विचार करायलाही उसंत देत नाहीत इतके हे बदल अतितीव्र!

रोजच्या जगण्यात नसलेली उसंत, विचाराशिवाय केवळ आहे तसे किंवा समोर येईल तसे जगत राहण्याची ही काळाची सक्ती मनुष्य प्राण्यासमोरचे एक जबरदस्त आव्हान आहे. Change is constant ही वस्तुस्थिती मान्य करूनही माणसाला या वेगाची झिंग चढली आहे आणि ही झिंग माणसाला पुन्हा पुन्हा आपल्या बुद्धीला चालना देत का होईना हतबल करते आहे.

यापूर्वीही जगभरात किंवा जगाच्या एखाद्या भूभागात नैसर्गिक प्रकोप, साथीचे आजार, युद्ध-महायुद्ध, आर्थिक, सामाजिक अशांतता इत्यादी निर्माण करणारे प्रश्न निर्माण झाले आहेतच. परंतु एकाच वेळी सगळे जग ठप्प पडल्याची ही सर्वार्थाने अद्भुत अपवादात्मक घटना मोजक्याच वेळी घडली असेल. सध्या आपण सर्वचजण या परिस्थितीचा अनुभव घेतो आहोत. जागतिक लॉकडाऊन, विकसित, विकसनशील, अविकसित देश, श्रीमंत, गरीब, जाती, धर्म, वंश, पंथ, आस्तिक, नास्तिक माणसाला त्याच्या मर्यादा दाखवणारी ही स्थिती आणि त्यावरील नेमका उपाय अद्याप न सापडल्याने येणारी अगतिकता सार्वत्रिक दिसून येते.

या विषाणूची निर्मिती आणि त्याचा प्रादुर्भाव हे संकट नैसर्गिक की मानवनिर्मित याचा ऊहापोह सुरू झाला आहे आणि होत राहील. असंख्य conspiracy theories मांडल्या जात आहेत आणि जात राहतील. यावर नेमके औषधही सापडेल. ही तिसऱ्या महायुद्धाची नांदी होती अथवा अन्य काही हे काळ ठरवेल.

पण एका विषाणूने अखिल मानव जातीला पर्यायाने जगाला आपल्या दहशतीने वेठीस धरले हे मात्र इतिहासात नक्की नोंदवले जाईल. अशा मानवी संकटाच्या वेळी जीवनाकडे सम्यक दृष्टीने पाहण्याची, काळाचा अन्वयार्थ समजून घेण्याची आणि हे पचवून नव्याने जीवनाला सामोरे जाण्याची प्रगल्भ दिशा साहित्य, संगीत, नृत्य, चित्रपट, नाटक, चित्रकला अशा विविध माध्यमांनी आजवर दिली आहे. सदर काळात उल्लवलेल्या परिस्थितीचा परिणाम त्या त्या कलेतील सादरीकरणावर (expression) झालाच आहे याबद्दल आपल्याला माहिती आहे.

'गरज ही शोधाची जननी असते.' जगणे सुसह्य व्हावे या कारणाने, जीवन जगत असताना सृष्टीची रचना आणि रहस्ये समजून घ्यावी, जगण्याचे तत्त्व शोधावे अशा नैमित्तिक अथवा तार्किक प्रश्नांची उकल करण्याच्या गरजेतून भाषा, वैज्ञानिक, तंत्रज्ञानात्मक शोध लागले. कलाही माणसाला त्यातूनच सापडली. किंबहुना तिला कलेचा दर्जा फार काळाने प्राप्त झाला. त्या वेळी मात्र जगण्याच्या निकडीतून सापडलेला उपाय होता, उदाहरणार्थ, चित्रकलेचा उगम. हा मानवाला जंगली श्वापदाच्या शिकारीसाठी आखायच्या नियोजनातून झाला असे इतिहास सांगतो. साधारणतः याच पार्श्वभूमीवर सादरीकरणाच्या कलेचाही उगम झाला असे दिसून येते.

समस्येवर उत्तर देणे हे कलेचे कार्य नसून कलावंत सदर परिस्थितीचा विचार करता प्रश्न उपस्थित करत, जीवनाचे सत्य शोधायचा प्रयत्न करत वाचक, रसिकाला विचार करायला भाग पाडत असतो. या प्रक्रियेत त्या कलावंताची निरीक्षणशक्ती, जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण, सर्जनशीलता, एकाहून अधिक बिंदूमधील साम्यभेदांचा अन्वयार्थ लावण्याची तार्किक तसेच भावनिक क्षमता अशा विविध घटकांनी एखादी कलाकृती घडते आणि जितका तादात्म्यभाव कमी किंवा अधिक सखोल तितकी ती कलाकृती काळाच्या कसोटीवर टिकते किंवा शिळी होते.

काळाच्या बदलत्या परिणामांमुळे सदर कलाकृतीचे संदर्भ काळानुरूप बदलतात हे जरी खरे असले तरी तिच्यातील तत्त्व, सत्त्व कालातीत असलेले जाणवत राहते.

दोन्ही महायुद्ध व हिरोशिमा-नागासाकीचे पडसाद जगभरातील सर्व गोष्टींवर सर्वार्थाने तीव्रतेने उमटले. त्याचबरोबर भारतात स्वातंत्र्यलढा, गांधीहत्या, चीनबरोबरचे युद्ध, पाकिस्तानबरोबरची युद्धे व त्यातील विजय, आणीबाणी, स्वातंत्र्योत्तर काळात काँग्रेसचा पराभव होऊन स्थापन झालेले जनता सरकार व त्याचे पतन, इंदिरा गांधींचे पुनरागमन, त्यांची हत्या, राजीव गांधींच्या काळातील माध्यम क्रांती, शहाबानो प्रकरण, राममंदिर रथयात्रा, मंडल आयोग आणि आरक्षण धोरण; तसेच महाराष्ट्रात राज्यस्थापना, त्यासाठी झालेले १०६ हुतात्म्यांचे बलिदान आणि मुंबईचा समावेश, जागतिक स्त्री पुरुष समानतेचे वारे, तत्कालीन

मराठवाडा विद्यापीठाचं नामांतर आंदोलन अशा अनेक घटनांचे पडसाद जगण्याच्या आणि म्हणून कलेच्या विविध प्रांतांत कमी अधिक तीव्रतेने उमटले आहेत. तंत्रज्ञानातील नावीन्याच्या वेगाने तर संपूर्ण जगाला बदलवून घ्यायला भाग पाडले आहे. सोय म्हणून येणारी वस्तू आपल्या इंद्रियाइतकी गरजेची होऊन राहते. ही मानवाच्या बुद्धीचे तेज आणि मर्यादा एकाच वेळी अधोरेखित करते.

अर्थातच तंत्रज्ञानामुळे सतत connected राहणे, कुठच्याही विषयावर एका click वर माहितीचा स्रोत २४तास उपलब्ध असणे, एकूणात कल्पनेपलीकडील अनंत exposureला माणूस तयार झाला आहे. माहिती प्रचंड आणि हवी तेव्हा हवी ती मिळत असूनही जगण्याच्या मूलभूत प्रश्नांच्या कटकटीतून सुटका नाही. त्यातून वाढत जाणारा हव्यास, त्यातून येणारी अपेक्षाभंगाची दुःखं, त्यातून सोडवणूकीसाठी मन रमवण्याची अन्य साधने अशा अस्वस्थ चक्रात माणूस गुंतला आहे.

या सगळ्या अवस्थेला भेदून जीवनाचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न शास्त्रज्ञ, संशोधक, कलावंत सातत्याने करत आहेत. सार्वकालिक आणि अंतिम सत्य आजवर सापडले नाही. सत्य हे सापेक्षतेचा शाप घेऊन जन्माला येते. परंतु तत्कालीन परिस्थितीचे अर्थनिर्णयन अमुक एका पद्धतीने झाल्याचा संदर्भ पुढील पिढ्यांना निश्चित दिशादर्शक ठरत असतो. इतिहासाचे अन्वयार्थ बदलले जाण्याच्या, 'खोटं बोला पण रेटून बोला' म्हणजे कालांतराने तेच खरे म्हणून स्वीकारले जाते असे मानण्याच्या आजच्या काळाचे हे 'दिशादिग्दर्शन' ही आव्हान आहेच!

आजचा हा लॉकडाऊनचा काळ कधीतरी संपेल आणि कोरोनाच्या हातात हात घालून जनजीवन सुरळीत होईलही. माणसाने या विषाणूवर विजय मिळवल्याच्या कथा साभिमान इतिहास सांगेलही. प्रश्न असा की या काळाचा जीवनावर झालेल्या परिणामाचा, भीती, असुरक्षित वातावरणाने ढवळून निघालेल्या माणसाला आनंद आणि शांतता आपल्या आतच शोधून टिकवायला हवी हे समजेल का? की पुन्हा जगण्याच्या रहाटगाडग्यात तो वाहत जाईल? पूर्वीप्रमाणे तो नाटक, चित्रपट, दूरचित्रवाणी, आकाशवाणी, social network आणि digital platforms वरून सादर होणाऱ्या मनोरंजनात मशगुल होईल की त्याच्या अपेक्षा आता बदललेल्या असतील?

गेली २०वर्षे मी नाटक आणि दूरचित्रवाणी माध्यमात काम करत असल्यामुळे त्याविषयी काही अंदाज व्यक्त करतो.

भारतीय आधुनिक नाटकात विशेषतः विजय तेंडुलकर, मोहन राकेश, डॉ. धर्मवीर भारती, गिरीश कार्नाड, मधु राय, बादल सरकार या नाटककारांनी बदलत्या सामाजिक, राजकीय, कौटुंबिक प्रवाहांमुळे मानवी

नातेसंबंधांवर होणाऱ्या तत्कालीन आणि दूरगामी परिणामाचे वेधक चित्रण आपल्या कलाकृतींमधून केले आहे. नाटकांचे पोत, रचना, घाट, कथावस्तू, मांडणी अशा अनेक अंगांनी त्यांच्या प्रगल्भ कलाकृतींनी पूर्वसुरींविरुद्धात प्रसंगी बंडाचा झेंडा हाती घेत नवा विचार मांडला आहे. हा वारसा पुढील पिढ्यांसाठी आश्वासक ठरला आणि तेव्हाची बिकटवाट ही पुढे काही प्रमाणात का होईना वहिवाट झाली. चित्रपटातही सातत्याने हे स्थित्यंतराचे पडसाद उमटत राहिले आहेत.

दूरचित्रवाणी हे माध्यम दुर्दैवाने मनोरंजनाच्या क्षेत्रात सकस माध्यम म्हणून ओळखले जात नाही. म्हटले तर हे माध्यम सगळ्यात सोपे पण त्याच वेळी सर्वात अवघड. सहज उपलब्ध असल्यामुळे टीका करून बडवायला तर अत्यंत सोपे! या माध्यमात सर्वार्थाने झालेले बदल प्रेक्षक, व्यावसायिक गणिते, मोजमापनाची पद्धत लक्षात न घेता स्वैर टीका करण्यात या क्षेत्रातील काही तथाकथित विचारवंतही अग्रस्थानी असतात तिथे इतरांबद्दल न बोललेलेच बरे!

काळानुरूप या माध्यमातही वेगवान बदल झाले. निरक्षरांनाही हे माध्यम आपले वाटते याचे कारण त्यांचा आणि समाजातील सर्व वयाच्या, सामाजिक सांस्कृतिक, आर्थिक घटकांचे भावनिक परिपोष हे माध्यम पुरेपूर करते. उद्याचा दिवस आजच्यापेक्षा अधिक चांगला असेल असा आशावाद निर्माण करते. नाटक, चित्रपट पाहण्यासाठी माणसांना घरातून बाहेर पडावे लागते. पण दूरचित्रवाणी रोज आपल्या घरात प्रवेश करते. आपल्या नित्यनेमाने सुरू असलेल्या दिनचर्येत आपले लक्ष वेधून घेते.

भारतात कितीही आव्हाने आली तरी संयुक्त कुटुंबपद्धतीमुळे आणि जन्मापासून मृत्यूपर्यंत सर्व प्रसंग एकत्रित साजरे करण्याच्या मानसिकतेमुळे दूरचित्रवाणी हे माध्यम अमर आहे. घरटी एक दूरचित्रवाणीसंच असणारी घरांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे, संपूर्ण कुटुंब एकत्र येऊन या माध्यमाचा आस्वाद घेते. सुरुवातीला केवळ नेमक्या प्रतिष्ठीत घरांमध्ये असणारे संच आता आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घरांतून सर्रास दिसू लागले आणि या व्यवसायाची गणिते झपाट्याने बदलली. अभिजन वर्गाकडून प्रेक्षकांची सत्ता बहुजन वर्गाकडे आली आणि या माध्यमाची, व्यवसायाची समीकरणे बदलली. विषयांची निवड, story tellingची पद्धत या समीकरणाने तपासून बदलून घेत ताजीतवानी करत राहण्याची निकड निर्माण झाली. या प्रक्रियेतही काही ना काही प्रयोग होत राहिले आणि राहतील. हे माध्यम प्रत्यक्ष 'प्रेक्षक'शरण माध्यम आहे ज्यात प्रेक्षकांची गरज आणि सृजनशील कर्त्याची निर्मिती यातील दुवा म्हणजे दूरचित्रवाणीत काम करणारी team.

COVID19 पश्चात प्रेक्षकांची अपेक्षा जाणून घेऊन त्या पद्धतीने कार्यक्रमांची आखणी करण्याची जबाबदारी या माध्यमावर आहेच आणि त्यासाठी माणसांच्या मनाचा तळ गाठावा लागेल. माणसांचे दुःख हलके करत, येणारा दिवस अधिक चांगला आहे हा आशावाद नव्याने रोज निर्माण करत राहावे लागतेच, आता त्यात ही

आशा तीव्र करण्याची गरज असेल.

दूरचित्रवाणी हे माध्यम सर्जनप्रक्रियेच्या दृष्टीने कथावस्तुपेक्षाही व्यक्तीचित्रप्रधान माध्यम आहे. त्या व्यक्तिरेखा आपल्या घरातील माणसे आहेत असे वाटू लागणे हे त्यांचे यश असते. त्यांच्या प्रत्येक बारीकसारीक गोष्टींमध्ये, रोजच्या जगण्यात प्रेक्षक गुंतून जातात. त्यांना कळतनकळत follow करू लागतात. ही रोज घडणारी गोष्ट आहे. या माध्यमाचा प्रेक्षकांवर होणारा सखोल प्रभाव माध्यमकर्त्याची जबाबदारी जोखमीची आहे ही जाणीव तीव्र करतो.

येणाऱ्या काळात या आव्हानाचा सामना करण्याची तयारी आम्ही सर्व माध्यमकर्ते करत आहोत. सध्याच्या सार्वत्रिक अनिश्चिततेच्या काळात माध्यमे समाजाला सकारात्मकतेकडे नेण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न करतील यात शंका नाही. बदल काय आणि कसे होतील यावर आताच काही भाष्य करणे अवघड आहे. लॉकडाऊननंतर माणसे रोजचे जगणे सावरण्याला सर्वोच्च प्राधान्य देतील. या स्वाभाविक वास्तवाला धरून त्या तालात आम्हा सगळ्या वाहिन्यांना अलवार सहभागी व्हावे लागेल.

आताचे सगळे जाऊन सगळे नवीन आल्यानेच हे साध्य होईल असे म्हणणे हा भाबडेपणा ठरेल. घरात कुणाचे निधन झाल्यानंतरसुद्धा एका विशिष्ट काळाने काळाच्या रेट्यात बाकीचे सगळे हळूहळू आपले जगणे पूर्वपदावर आणतात. हे निसर्गाचं चक्र आहे. तद्वत COVID-19 पश्चातदेखील जग पूर्ववत होताना दूरचित्रवाणी माध्यम आपला सकारात्मकतेचा, धीर देण्याचा, आशेचा किरण आणण्याचा वसा उचलेल.

अस्लम परवेझ हे माझे नाटककार मित्र म्हणतात, “मोठे प्रश्न मोठी माणसे, छोटे प्रश्न खुजी माणसे जन्माला घालतात.” या विषाणूने निर्माण केलेली परिस्थिती माणूस कोणत्या अर्थाने घेतो यावरच त्याचे आणि कलेचे भवितव्य ठरेल!